आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः २९

श्रीनारायणशंकरानन्दविरचितदीपिकासमेतानामथर्वशिखाद्यानां हंसोपनिषदन्तानां द्वात्रिंशन्मितानाम्

उपनिषदां समुच्चयः ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः सपाठान्तरनिर्देशं संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१७

खिस्ताब्दाः १८९५

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकसप्तकम् ।

थ मुद्रितोपनिषन्नाम्नां वर्णानुक्रमत उल्लेखः ।

पृ०

शिखोपनिषत् १
शिरउपनिषत् ७
नादोपनिषत् ४३
तबिन्दूपनिषत् ७१
त्मोपनिषत् ८१
आरुणेय्युपनिषत् ८५
कैवल्योपनिषत् १०१
कौषीतक्युपनिषत् ११३
९ क्षुरिकोपनिषत् १४५
१० गर्भोपनिषत् १५७
११ गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् १८३
१२ गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् २०४
१३ चूलिकोपनिषत् २२९
१४ जाबालोपनिषत् २३५
१५ तेजबिन्दूपनिषत् २५५
१६ ध्यानबिन्दूपनिषत् २५९

पृ०

१७ नादबिन्दूपनिषत् २६९
१८ नीलरुद्रोपनिषत् २७५
१९ परमहंसोपनिषत् २८१
२० पिण्डोपनिषत् ३०३
२१ प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् ३०५
२२ ब्रह्मोपनिषत् ३१३
२३ ब्रह्मबिन्दूपनिषत् ३३७
२४ ब्रह्मविद्योपनिषत् ३४१
२५ मैत्र्युपनिषत् ३४५
२६ योगतत्त्वोपनिषत् ४७७
२७ योगशिखोपनिषत् ४८३
२८ रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ४८७
२९ रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ५३
३० संन्यासोपनिषत् ५५१
३१ सर्वोपनिषत् ५८७
३२ हंसोपनिषत् ५९३

उपनिषत्समुच्चयादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतासामथर्वशिखाद्यानां हंसोपनिषदन्तानां द्वात्रिंशन्मितानां नारायणशंकरानन्दविरचितदीपिकासमेतानामुपनिषदां वर्णानुक्रमतो नाम्नामुल्लेख आरम्भपृष्ठाङ्कनिर्देशश्चात्र क्रियते । तथा तत्तदुपनिषदां पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां कृतज्ञतया नामग्रामादिनिर्देशः पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते ।

१ अथर्वशिखोपनिषत् (१*)

क. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थं 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्येतेषाम्.

ख. इति संज्ञितम्—मूलं नारायणीयदीपिकासमेतम्, इन्दूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. 'भाऊसाहेब बाळासाहेब किबे' इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थम् ।

घ. इति संज्ञितम्—केवलनारायणविरचितदीपिकायाः, वटोदरानिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां श्री. रा. रा. 'कृष्णराव भीमाशंकर' इत्येतेषाम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—केवलनारायणविरचितदीपिकायाः, पुण्यपत्तननिवासिनां रा. रा. 'भाऊसाहेब नगरकर' इत्येतेषाम् ।

च. इति संज्ञितम्—मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां वे. रा. 'लक्ष्मण नारायण साठे' इत्येतेषाम् ।

२ अथर्वशिरउपनिषत् (७)

क. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलम्, नारायणीयदीपिकासमेतम्, 'श्री. रा. रा. किबे साहेब' इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलम्, श्री. रा. रा. 'अण्णासाहेब विंचूरकर' इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञितम्—मूलम्, श्री. रा. रा. 'अण्णासाहेब विंचूरकर' इत्येतेषामेव ।

ङ. इति संज्ञितम्—मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां वे. रा. 'लक्ष्मण नारायण साठे' इत्येतेषाम् ।

च. इति संज्ञितम्—मूलम्, श्री. रा. रा. 'अण्णासाहेब विंचूरकर' इत्येतेषामेव ।

---

* ( ) एतच्चिह्ननिर्दिष्टाः पृष्ठाङ्काः सन्तीति ज्ञातव्यम् ।

५ आत्मोपनिषत् (८१)

क. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं नारायणविरचितदीपिकासमेतम्, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्री. रा. रा. 'भाऊसाहेब बाळासाहेब' इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—केवलनारायणविरचितदीपिकायाः, पुण्यपत्तनस्थानां रा. रा. 'भाऊसाहेब नगरकर' इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञितम्—मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां वे. रा. 'लक्ष्मण नारायण साठे' इत्येतेषाम् ।

६ आरुणेय्युपनिषत् (८९)

क. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं नारायणविरचितदीपिकासमेतम्, श्री. रा. रा. 'भाऊसाहेब बाळासाहेब किबे ' इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—केवलशंकरानन्दविरचितदीपिकायाः, रा. रा. ' भाऊसाहेब नगरकर ' इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञितम्—केवलनारायणविरचितदीपिकायाः, वटोदरनिवासिनां श्री. रा. रा. 'कृष्णराव भीमाशंकर' इत्येतेषाम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां वे. रा. 'लक्ष्मण नारायण साठे' इत्येतेषाम् ।

७ कैवल्योपनिषत् (१०१)

क. इति संज्ञितम्—मूलम्, बेळापुरनिवासिनां श्रीविद्यानन्दस्वामिनाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं नारायणविरचितदीपिकासमेतम्, इन्दूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा. ' भाऊसाहेब बाळासाहेब किबे ' इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलम्, वे. रा. ' लक्ष्मण नारायण साठे ' इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञितम्—मूलं शांकरदीपिकासमेतम्, वटोदरनिवासिनां श्री. रा. रा. 'कृष्णराव भीमाशंकर' इत्येतेषाम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—मूलम्, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयस्थम् ।

च. इति संज्ञितम्—मूलम्, रा. रा. पेणशे इत्युपाह्वानाम् ।

छ. इति संज्ञितम्—मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां जोशी इत्युपाह्वानां रा. रा. 'दामुकाका' इत्येतेषाम् ।

ज. इति संज्ञितम्—मूलम्, श्री. रा. रा. 'कृष्णराव भीमाशंकर' इत्येतेषाम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

गर्भोपनिषत् ।

नारायणविरचितदीपिकासमेता ।

गर्भसंस्था निरूप्याऽत्र गर्भोपनिषदित्यतः ।
पञ्चखण्डाऽष्टमी मुण्डात्पैप्पलादाभिधा तथा ॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तं तत्र को गर्भः कथं च तत्र वास इत्यपेक्षायां संसारवैराग्यार्थं च जन्ममरणादिदुःखं निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते । तत्र गर्भस्य मातापितृशरीरापेक्षत्वात्प्रथमं शरीरस्वरूपमाह—

ॐ भद्रं कर्णेभिः० । सह नाविति शान्तिः ॥

ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम्[1] ।
तत्सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥ १ ॥

पञ्चात्मकं पञ्चभूतात्मकम् । पञ्चसु धारणादिषु शब्दादिष्वानन्दादिषु च वर्तमानम् । पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । प्रश्नोत्तरपञ्चकानां त्रित्वात् । षडाश्रयं षण्णां मधुरादिरसानामाश्रयमाश्रयतीत्याश्रयम् । पचाद्यच् । षड्रसभोगायतनमित्यर्थः । षड्गुणयोगयुक्तं षण्णां गुणानां षड्जादिसप्तस्वरविशिष्टरागाणां योगः स्वस्त्रीभी रागिणीभिः परस्परं संबन्धस्तेन युक्तं गानादिकलाकुशलत्वात् । सप्त शुक्लादिगुणा रसादयो धातवो यस्मिंस्तत्सप्तधातु । कबभावो बहुव्रीहौ । अग्रे तु कपि सप्तधातुकमिति निर्देशः शेषाद्विभाषेति । त्रिमलं त्रयो मला नखलोमकेशा यत्र । तत्र भूजादीनां त्वशितपीतमलत्वात्तद्देहमलत्वम् । अथवा कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वात् । द्वियोनि द्वयोर्मातापित्रोर्योनिरुत्पत्तिर्यस्य । चतुर्विधाहारमयं लेह्यपेयखाद्यचोष्यलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

भवति पञ्चात्मकमिति कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे ।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति पञ्चात्मकं कस्मादिति । अत्र पञ्चसु वर्तमानं कथमित्यपि प्रश्नो द्रष्टव्यः । उत्तरानुरोधात् । इतिशब्दान्तमुत्तरम् ।

का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम्[2] ।

---

१ क. °म् । तं सप्त° । २ क. ग. °काशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे य° ।

पृथ्वीप्रभृतिभागे किं लिङ्गमित्यपेक्षया पृच्छति—केति ।

तत्र यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं [१]तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्सं-चरति स वायुर्यत्सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते ।

काठिन्यादि पृथिव्यादिलिङ्गमित्युत्तरयति—तत्र यदिति ।

शरीरे तेषां प्रत्येकमुपयोगं दर्शयन्पञ्चसु कथं वर्तमानमित्यस्योत्तरमाह—

तत्र पृथिवी[३] नाम धारण आपः पिण्डीकरणे [४]तेजो रूपदर्शने वायुर्व्यूहन आकाशमवकाशप्रदाने ।

तत्रेति । व्यूहनं मेलनम् ।

ननु माभूदवकाशप्रदानमित्यत आह—

[५]पृथुस्तु ।

पृथुस्त्विवति । पृथुरेष शरीरपदार्थोऽवकाशं विना पार्थवं न स्यादिति भावः ।

द्वितीयपञ्चकमाह—

श्रोत्रे[६] शब्दोपलब्धौ त्वक्स्पर्शे चक्षुषी रूपे जिह्वा रस[७]ने नासि-काऽऽघ्राणे ।

श्रोत्रे इति । श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धौ वर्तेते ।

तृतीयपञ्चकमाह—

उपस्थश्चाऽऽ[८]नन्दनेऽपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा संकल्प-यति वाचा वदति, षडाश्रयमिति कस्मात् ।

उपस्थ इति । षडाश्रयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तं च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

आद्यस्योत्तरमाह—

मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान्विन्दते ।

मधुरेति । विन्दते लभते जानातीत्यर्थः ।

द्वितीयस्योत्तरम्—

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेति ।

षड्जेति । आद्याक्षरग्रहणेन षऋगमपधनीति गायनेषु प्रसिद्धाः । एतत्सप्तस्वरग्र-हणं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्तत्वात् ।

ते च—"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा ।
मेघनादश्च विज्ञेयाः षष्ठो नट्टनरायणः" इति ।

---

१ च. ता आपो । २ च. °शम् । त° । ३ च. °वी धा° । ४ च. तेजः प्रकाशने । ५ क. ग. पृथक्त्वक्षुःश्रो° । ६ क. ग °त्रे च° । ७ क. ग. °स उ° । ८ ख °नन्दोऽपाने चोत्सर्गो बु° ।

तेषां प्रत्येकं सप्त सप्त स्वरा भवन्ति तेषां षट्च षट्च रागिण्यो देश्यास्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत्ता ज्ञेयाः ।

ता यथा—"गौडी कोलाहली धाली द्रविडी मालवकौशिका ।
षष्ठी स्यादेव गान्धारी श्रीरागाच्च विनिर्गताः ॥
अन्दोली कौशिकी चैव रागरी पुटमञ्जरी ।
गंगरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्विमाः ॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलावली तथा ।
कर्णाटी रक्तसिंहा च पञ्चमतो विनिर्गताः ॥
त्रिगुणा स्तम्भनीया च आभीरी कुकुभा तथा ।
विप्री राडी च सामेरी भैरवाच्च विनिर्गताः ॥
वङ्गारा मधुरा चैव कामोदा चोकसाटिका ।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागाद्विनिर्गताः ॥
त्रोटकी मौटकी डुम्बी नट्वा चैव प्रकीर्तिता ।
गान्धारी शूद्रमह्लारी जाता नट्टनरायणात्" इति ॥

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिञ्शरीरे भवतीति षड्गुणयोगयुक्तमित्यर्थः । इतिशब्द एतदर्थविवक्षार्थः ।

ननु पृथ्व्यादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्तास्ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपयुञ्जत आहोस्वित्कतिपय इति संशये निर्णयमाह—

इष्टानिष्टा[1] शब्दसंज्ञा[2]प्रणिधानादशविधा भवन्ति ॥ २ ॥

इष्टानिष्टेति । धारणादिष्विष्टानिष्टानि प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतानि दशविधानि शब्दादीनि पञ्चाऽऽनन्दादीनि चैवं दशविधानि भवन्तीति भावः । धारणाद्युक्तिस्तु पृथिव्यादिसद्भावज्ञापनार्था । इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तं शब्देति । शब्दप्रणिधानं शब्दप्रयोगजनकत्वं संज्ञाप्रणिधानं प्रत्ययजनकत्वं व्यवह्रियमाणाः प्रतीयमानाश्च दशैव शब्दाद्य इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः । उभयत्र शेश्छन्दसि बहुलमिति शेरदर्शनम् ॥ २ ॥

शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुरः सप्तधातुकमिति कस्माद्यथा देवदत्तस्य द्रै[3]व्यविषया जायन्ते परस्परं सौम्यगुण[4]त्वात्षड्विधो रसः ।

सप्तधातुकं कस्मादिति प्रश्न उत्तरविशेषणत्रयप्रश्नस्याप्युपलक्षणम् । समाधानं तु

१ क. ख. ग. °निष्टश° । २ क. ग. °प्रतिविधाः सप्तवि° । ३ च. द्रव्यादिवि° । ४ क. ख. ग. °स्पररसो गु° ।

तत्र तत्र भविष्यति । शुक्ल इत्याद्यभ्यवहार्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं न त्वेत एव सप्त धातवस्तेषामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । शुक्लपाण्डुरयोः कृष्णधूम्रयोः पीतकपिलयोश्चैतद्वान्तरभेदो द्रष्टव्यः । नीलं च कृष्णेऽन्तर्भाव्यं चित्रं च सर्वेषु । यथा यथालाभम् । देवदत्तस्य पुंसः । द्रव्याणि सप्तप्रकाराणि विषयभोग्यानि । जायन्ते संपद्यन्ते । तेषां परस्परमन्योन्यं सौम्यगुणत्वादनुकूलगुणत्वात् । यथौदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः । तेषां परिणामे षड्विधो रसो वर्णतः शुक्लादिरूपः स्वादतो मधुरादिरूपो भवति । चित्ररसस्य चित्ररूपस्य च षट्स्वेवान्तर्भावात् ।

शोणितादीन्सप्तधातूनाह—

रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः[1] स्नावा स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्ज्ञः[2] शुक्रं[3] शुक्रशोणितसंयोगादा[4] वर्तते गर्भः ।

रसादिति । रसो धातुमूलं न स्वयं धातुस्तादर्थ्यात्तु कैश्चिद्धातुत्वेनोक्तः । रसधातुत्वादीनां तु भेदस्ततो नैक्यं द्रष्टव्यम् । **मज्ज्ञ इति ।** मज्जन्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनेऽल्लोपोऽनः स्तोश्चुना श्चुः । **आवर्तत इति ।** शुक्रशोणितसंयोगादा शुक्रशोणितसंयोगमारभ्य वर्तते प्रवर्ततेऽस्तित्वं भजत इत्यर्थः ।

धातूनां स्थानमाह—

हृदिव्यव[5]स्थानीति ।

हृदिव्यवस्थानीति । एतान्युक्तानि धातुरूपाणि हृदि व्यवस्था येषां तानि हृदिव्यवस्थानि । सप्तम्या अलुक् । अत एव धातुन्यासो हृदय उक्तः । धातुप्राणेषु हृत्स्थलमिति ।

पुनर्हृदये कानीत्यत आह—

हृदयेऽन्तराग्निरग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः ।

हृदयेऽन्तराग्निर्वर्तते । अन्तरश्चासावग्निश्च । अग्निरोजः । तदुक्तं **प्रपञ्चसारे**— "शुक्रं परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दशा" इति । अग्निस्थाने पित्तमिति । अग्निरोजः स एव स्थानमाधारस्तत्र पित्तम् । अग्नौ तेजोरूपं प्रवर्तकं पित्तमित्यर्थः । *पित्तस्थो वायुर्नीतः । वायुं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । हृदयावकाशे तनुजाः पित्तवाता

* मूलेऽयं पाठो न दृष्टः ।

१ क. ख. ग. °दसोऽस्थी° । २ क ख. ग. मज्जायाः । च. मज्जातः । ३ क. ख. ग. शुक्लं । ४ क. ख. ग. शुक्रशो° । ५ क. ख. ग. °वस्थां नयति हृदयेभ्योऽन्त° ।

वर्तन्त इत्यर्थः । एतत्कफस्याप्युपलक्षणं दोषाणां वातपित्तकफानां दूष्यापरनामकधातुसमानदेशत्वस्यौचित्यात् ।

ततः किमित्यत आह—

वायु[1]स्थाने हृदयं प्राजापत्यात्क्रमात् ॥ ३ ॥

हृदयं लिङ्गं प्राजापत्यात्क्रमात्प्रवर्तते। प्राजापत्यः क्रमो यथा । स आत्मानं द्वेधाऽपातयत् । पतिश्च पत्नी चाभवतामिति । प्रजापतिर्यथैकः सन्द्विधा भूतस्तथा हृदयोपलक्षितं लिङ्गमपि द्विधा भवति वाय्वाघातेन दीपादिव प्रदीपः कुसुमादिव गन्ध इति न समूलोत्क्रमश्चाऽऽशङ्कनीयस्तेन शरीरं वातपित्तकफात्मकमुच्यते । अत्रार्थे हृदयादधिजायस इति मन्त्रो लिङ्गम् । यद्वा प्राजापत्यः क्रमो धूमादिमार्गः प्रश्ने संवत्सरो वै प्रजापतिरित्यादिना प्रजापतिव्रतोक्तो द्रष्टव्यः । स चाऽऽरोहावरोहक्रमः 'तद्य इत्थं विदुः' इत्यादिश्छान्दोग्य उक्तः ।

गीतायां च—"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते" इति ॥

प्राजापत्यात्क्रमात्पञ्चम्यामाहुतावृतुकाले प्रयोगादित्यन्वयः । एतेन त्रिमलं कस्मादिति प्रश्न उत्तरितः कफादीनां श्लेष्मादिमलरूपत्वात् ॥ ३ ॥

ऋतुकाले[2] प्रयोगादेकरात्रोषितं कलिलं[3] भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवत्यर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति मासद्वयेन शिरः कुरुते मासत्रयेण पादप्रदेशो भवत्यथ चतुर्थे मासेऽङ्गुल्यजठरकटिप्रदेशो भवति पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति षष्ठे मासे नासाक्षिणीश्रोत्राणि भवन्ति सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवत्यष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति ।

ऋतुकाल इति । अनृतुकाले तु योषिद्धातुपोषकं पुंबीजं भवति । तेन पुंसः संप्रयोगे स्त्रियास्तेजोविशेषो दृश्यते । असंभोगे च जरा दृश्यते । कलिलमीषद्धनं बुद्बुदं वर्तुलम् । **यास्केन** तु सूक्ष्मेक्षिका कृता । तद्यथा—"एकरात्रोषितं कलिलं भवति पञ्चरात्राद्बुद्बुदः सप्तरात्रात्पेशी द्विःसप्तरात्रादर्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिनो भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्या व्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति" इति । जीवेन जीवलिङ्गेन चलनवलनादिना प्राग्जीवाभावे वृद्ध्यसंभवात् ।

पितू[4] रेतोतिरिक्तात्पुरुषो भवति मातू[5] रेतोतिरिक्तात्स्त्रियो भव-

---

१ च. °युर्मे हृ° । २ क. ख. ग °ले संप्रयोग एक° । ३ च. कललं । ४ क. च. पितृरे° । ५ क. च मातृरे° ।

न्त्युभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्त्यन्योन्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैध्याद्द्विधा तनूः स्याद्युग्माः प्रजायन्ते पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादिज्ञाना ध्यानात्क्षरमक्षरं मोक्षं चिन्तयतीति ।

पितुरिति । अनेन द्वियोनि कस्मादिति परिहृतम् । व्याकुलितमनसो भयादिविक्षिप्तचित्तान्निषेक्तुः । अन्योन्यस्य स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीडितं यच्छुक्रं तस्य द्वैविध्यात्तनूः शुक्रस्वरूपं द्विधा स्यात्ततो युग्माः प्रजायन्ते पञ्चात्मकः पञ्चभूतात्मकः पिण्डः समर्थश्चिन्तनादौ । पञ्चात्मिका शब्दादिविषया । चेतसाऽन्तःकरणेन । गन्धरसादिविषयं ज्ञानं यस्याः सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धिर्भवति । सा क्षरमनित्यमक्षरं नित्यं मोक्षं च चिन्तयति । इतिशब्दो गर्भनिष्पत्तिसमाप्तौ ।

किं चिन्तयतीत्यत आह—

तदेकाक्षरं ज्ञात्वाऽष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनाम् ।

तदेकाक्षरं ब्रह्म प्रणवं चिन्तयति । तज्ज्ञात्वा प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोडश ज्ञायन्त इति शेषः । उपादानज्ञानात् ।

तदुक्तम्—"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति ।

तत्र मुख्यव्यापाराभावेऽनश्नन्कथं वर्धत इत्यत आह—

अथ मात्राऽशितपीत नाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते ।

अथेति । मात्रा जनन्या । अशितपीतेत्यविभक्तिको निर्देशः । अशितपीतेनेत्यर्थः । बालकस्तु रतिसमये पुरुषासनवान्मातुः संमुखो वर्धते पितृप्रतिशरीरत्वात्तथा च तस्य नाभिसंबद्धा नाडी मातुर्हृदयेन संबध्यते सैव सूत्रं तद्गतेनान्नरसेन तस्य प्राण आप्यायतेऽत एव जातमात्रस्य शिरसि कर्णद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिचिह्नं लेखा दृश्यते सा मातुः संमुखत्वं व्यनक्ति ।

अथ नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति पूर्वजातीः स्मरति कृताकृतं च कर्म भवति शुभाशुभं च कर्म विन्दति ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वैर्लक्षणैर्ज्ञानैर्मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जकैरवयवैः । अथवा सर्वेषां लक्षणानां ज्ञानकारणानामिन्द्रियाणां ज्ञानेन दर्शनश्रवणादिना सम्यक्पूर्णो भवति संपद्यते । पूर्वजातीः प्राक्तनजन्मानि । विन्दति लभते जानीत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ क. ख. ग. °डितानां शुक्रद्वैधे स्त्रियो योन्या युग्माः । २ क. °श्चात्मकेन चेतसाऽधिगन्धनसश्च ज्ञानाद्ध्यानादक्षरमोंकारं चिन्तयाति । ३ क. ख. ग. °देतदेका° । ४ ख. °त्वा चाष्टौ । ५ क. ग. °थ नव° ।

नानायोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः[1] ॥ ५ ॥

नानेति । इतोऽस्याभिलाषमाह—आहारा इति । विविधाः श्वशूकरादिभोग्या अपि । पीताश्चेति नानायोनिषु जातत्वात् ॥ ५ ॥

जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ।
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम्[2] ॥ ६ ॥

मृतस्यैवेति शरीरं कस्मादिति प्रश्नस्य शीर्यते इति व्युत्पत्त्योत्तरम् । **जन्मेति** । जन्मनः प्रादुर्भाव एको जन्मान्तरं वा द्वितीयं जन्म ॥ ६ ॥

यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभोगिनः[3] ॥ ७ ॥

परिजनस्य पुत्रकलत्रादेः । **एकाकीति** । कर्तुरेव पापसंबन्धो नार्जितद्रव्यभोक्तुरित्यत्रार्थ इदं लिङ्गम् ॥ ७ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि सांख्यं योगं[4] समभ्यसेत् ॥
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ८ ॥
यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम्[5] ॥ ९ ॥

यदीति । हरिहरयोरविशिष्टं मुक्तिप्रदत्वमत्रार्थ इदं लिङ्गम् । अभ्यसेदभ्यसेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

जन्तुः स्त्रीयोनिशतं योनिद्वारि संप्राप्ते
यन्त्रेणाऽऽपीड्यमानो महता दुःखेन

अथ प्रसूतिवायुनाऽधोमुखत्वं नीतो योनियन्त्रेण संकोचमानगात्रो दुःखेन जन्ममरणानि न स्मरतीत्यग्रेतनेन संबन्धः ।

जातस्य ततोऽस्मरणे हेत्वन्तरमाह—

जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्य तदा न स्मरति
जन्ममरणं न च कर्म शुभाशुभम् ॥ १० ॥

जातेति । वायुना मायारूपेण ।

---

१ ख. °नाः । मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा । अवाङ्मुखं पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः । जा° । २ क. ग. °म् । यदि । ३ ख. °लभागि° । ४ क. ग. °गं वा समाश्रये । अ° । ५ क. ग. °म् । यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये भगवन्तं नारायणं देवम् । अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् । यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभोगिनः । ज° ।

तदुक्तम्—"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति ॥ १० ॥

शरीरमिति कस्मात्[1]साक्षादग्नयोऽत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति ।

श्रियन्त इति । श्रयन्त इति वक्तव्य इयङ् । ज्ञानाग्निः शारीरोऽग्निर्भोक्ता शुभाशुभस्य । दर्शनाग्निः प्रमाता । कोष्ठाग्निः—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" इत्युक्तः ।

अन्त्यादिक्रमेण त्रयाणां लक्षणमाह—

तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोष्यं पचतीति रूपादीनां दर्शनं करोति[2] ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति यस्तत्र

तत्रेति । **अशितेति** । अनेन चतुर्विधाहारमयं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति स च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । **दर्शनाग्निरिति** । स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । **ज्ञानाग्निरिति** । स चार्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति । विन्दति लभते भोक्तेत्यर्थः ।

अत्राग्नित्रये सति शरीरे यज्ञदृष्ट्योपासनमाह—

त्रीणि स्थानानि भवन्ति हृदये दक्षिणाग्निरुदरे गार्हपत्यं मुखादाहवनीयमात्मा[3] यजमानो[4] बुद्धिः पत्नीं[5] मनो ब्रह्मा निधाय लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा संतोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि[6] कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भा मुखमन्तर्वेदिः[7] ।

त्रीणीति । आहवनीयो दर्शनाग्निर्गार्हपत्यः कोष्ठाग्निर्दक्षिणाग्निर्ज्ञानाग्निः । अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वाऽऽहवनीयादिबुद्धिः कार्या । आत्मा यजमानोऽधिपतित्वात् । मनो ब्रह्मा सौम्यत्वात् । लोभादयः पशवो वध्यत्वात् । धृतिः संतोषश्च दीक्षा निवृत्तिसाम्यात् । बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राण्युपयुज्यमानतया व्याप्रियमाणत्वात् । कर्मेन्द्रियाणि हवींषि ज्ञानाग्नौ होमात् । शिरः कपालं तत्साम्यात् । केशा दर्भा विक्षिप्तत्वात् । मुखमन्तर्वेदिर्मुखस्थलत्वात् ।

इदानीं शरीरेऽवयवविभागमाह—

चतुष्कपालं शिरः षोडश पार्श्वदन्तोष्ठपटलानि[8] सप्तोत्तरं मर्म-

---

१ क. ग. °स्माज्ज्ञाना° । २ क. ग. °ति य° । ३ क. ग. °नीयं य° । ४ क. ग. °मानाय बु° । ५ क. ग. °त्नीं निधाय दीक्षां संतोषं बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि शि° । ६ क. ग. °णि शि° । ७ क. ग. °र्वेदिः षो° । ८ क. ग. °दन्तपटलान्यष्टोत्त° ।

[1]शतं साशीतिकं संधिशतं सनवकं स्नायु[2]शतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतान्यस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिश्चार्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृ[3]दयं पलान्यष्टौ द्वादश पलानि जिह्वा पित्तप्रस्थम् ।

चतुरिति । तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन**—"द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा" इति । अष्टाकपालं शिरः संपद्यत इति तु **यास्कः** । **षोडशेति** । षोडश पार्श्वानि षोडश दन्ताः षोडशौष्ठा दन्तस्थलानि षोडश पार्श्वस्थलानि । एवं द्वितीयभाग एवं सति चतुःषष्टिर्दन्ता स्थालैः सह तावन्ति पार्श्वानि पटलैः सह ।

तदुक्तम्—"स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः" इति ।
"पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः" इति ॥

सप्तोत्तरमिति । तदुक्तम्—'सप्तोत्तरं मर्मशतम्' इति । **साशीतिकमिति** । तदुक्तम्—'द्वे च संधिशते तथा' इति । अवान्तरभेदमादायाऽऽधिक्यं **स्मृतावुक्तम्** । सनवकमित्यादि नवसंख्यापरिमाणमस्येति नवकं नवकत्वेन सह वर्तते सनवकं सधीरं सानुकूलमिति तद्भावप्रधानो निर्देशो नवस्नायुशतानीत्यर्थः । तदुक्तम्—"शिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च" इति । **पञ्च मज्जाशतानीति** । मज्जा पेशी । तदुक्तम्—'पञ्च पेशीशतानि च" इति । **अस्थीनि चेति** । तदुक्तम्—'तथाऽस्थ्नां च सह षष्ठ्या शतत्रयम्" इति । **अर्धचतस्र इति** । तिस्रः कोट्य एका चार्धकोटीत्यर्थः । इदं तु स्थूलकेशाभिप्रायेण सूक्ष्माभिप्रायेण तु **याज्ञवल्क्योक्तं** बोद्धव्यम् ।

यथा—"रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रश्च तथाऽपराः ।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥
वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणुभिः" इति ।

हृदयमिति । हृदयशब्देन रसः । जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते । तदुक्तम्—"रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश" इति । **पित्तप्रस्थमिति** । पित्तस्य प्रस्थं सपादमानीद्वयं मानी तुरुष्काणां सेरः । तदुक्तम्—'पञ्चपित्तम्' इति । अञ्जलय इति वर्तते ।

कफस्याऽऽढकं शुक्लं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरी[4]षमाहारपरिमाणात् ।

कफस्याऽऽढकमिति । चतुष्प्रस्थं तथाऽऽढकम् । **शुक्लं कुडवमिति** । शुक्रस्यार्धशराव इत्यर्थः । **याज्ञवल्क्येन** तु—"श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव च" इति कफशुक्रयोः समपरिमाणत्वमुक्तम् । **मेदः प्रस्थौ द्वाविति** । **याज्ञवल्क्येन** तु—'द्वौ

१ क. ग. °शतमशीतिसंधिशतं नव स्ना° । २ क. ग. °शतमष्टसहस्रो रोमको° । ३ क. ग. °दयप° । ४ क. ख. ग. °षयोरहरहः पानपरिमाणं पैत्त° ।

मेदे' इत्युक्तम् । अञ्जलिग्रहणं वर्तते । **अनियतमिति । याज्ञवल्क्येन** तु नियम उक्तः—"सप्तैव तु पुरीषस्य चत्वारो मूत्रमेव च" इति । अञ्जलय इति वर्तते तत्तु प्रायोभिप्रायेण । निष्कर्षे क्रियमाणे तु नास्ति नियमः । अनियमे हेतुराहारपरिमाणादिति । तस्मिन्नधिकेऽधिकं न्यूने न्यूनमित्यर्थः ।

पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तम् ॥ ११ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः० सह नाविति शान्तिः ॥

इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

पिप्पलादेन प्रोक्तं पैप्पलादम् । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । अत्र प्रसङ्गात्पलादिज्ञानार्थं मागधपरिभाषोच्यते ।

तद्यथा—"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरेणुः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रोऽसौ वटकश्चैव ईक्षणः स निगद्यते ॥
कोलद्वयं च कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिनामिकः ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥
बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥
औदुम्बरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिता तथा ॥
शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चं षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्तितम् ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतिश्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥

अष्टमानं च विज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥
शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थं चतुष्प्रस्थैस्तथाऽऽढकम् ।
भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञिताः ॥
द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
सूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मदर्शिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥
पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ।
तुला पलशतं प्रोक्तं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ॥
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ।
गुञ्जादिमानमारभ्य यावच्च कुडवस्थितिः ॥
द्रव्यादिशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ।
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः ॥
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ।
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥
यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।
तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चये" इति ॥ ११ ॥
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां गर्भोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥

इति नारायणविरचितगर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १४ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ गर्भोपनिषत् ।

शंकरानन्दविरचितदीपिकासमेता ।

संसारदुर्वैतरणीनिमग्नान्निरीक्ष्य सर्वान्बहुधाऽस्मदादीन् ।
मातेव पुत्रान्घृणया श्रुतिर्नः प्राहेदमत्र त्यजताभिमानम् ॥ १ ॥
गर्भोपनिषदो व्याख्यां करिष्येऽस्मिञ्शरीरके ।
अहंबुद्धिहरां तस्याः करणात्तुष्यताद्धरः ॥ २ ॥

सर्वोपनिषदां संबन्धादिचतुष्टयस्य साधारण्यान्न तत्पृथग्वर्णनीयम् । अत्र तु सत्यप्युपनिषत्साधारण्ये शरीरके वैराग्यं विशेषतः प्रतिपाद्यते ततः शरीरमेवोररीकृत्याऽऽह–

ॐ भद्रं कर्णेभिः० सह नाविति शान्तिः ॥

ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् ॥
तं सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥ १ ॥

पञ्चात्मकं पञ्च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा आत्मनः स्वरूपमुपादानं वा यस्य तत्पञ्चात्मकम् । **पञ्चसु** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु वक्तव्यादानगतिविहरणानन्देषु च विषयेषु चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वग्वाक्पाणिपादपायूपस्थेषु च निमित्तेषु । **वर्तमानं** वृत्तिं कुर्वन् । **षडाश्रयं** षण्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायास्त्वगसृङ्मांसमज्जास्थिशुक्रहेतवः स्तम्भ इवाऽऽश्रया यस्य शरीरस्य तत्षडाश्रयम् । **षड्गुणयोगयुक्तं** षडशनायापिपासाशोकमोहजरामरणलक्षणा गुणास्तेषां योगः संबन्धो मनःषष्ठानामिन्द्रियाणां वा गुणा ज्ञानानि तैर्योगः षड्गुणयोगस्तेन युक्तं संबद्धं षड्गुणयोगयुक्तम् । **तं** तद्वक्ष्यमाणम् । **सप्तधातुं** सप्त त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्ररूपा धातवो धारका गृहस्येव स्तम्भा यस्य तत्सप्तधातु सप्तधात्वेव सप्तधातुम् । **त्रिमलं** त्रयो लोहितशुक्लकृष्णरूपाः शरीरारम्भकबीजस्योपष्टम्भकाः सत्त्वरजस्तमःशब्दाभिधेयाः शुक्रशोणिततत्संबन्धा वा पुण्यपापव्यामिश्ररूपा वा मूत्रपुरीषशरीरारम्भकरूपा वा मला इव हेया यस्य तत्त्रिमलम् । **द्वियोनिं** द्वियोनि द्वे पुण्यपापे समसुखदुःखसंस्कारे शुक्रशोणिते वा योनी कारणे यस्य तद्द्वियोनि द्वियोन्येव द्वियोनिम् । **चतुर्विधाहारमयं** लेह्यपेयचोष्यभोज्यैश्चतुर्भिः प्रकारैर्वर्तमानमन्नमाहार्यमाणं चतुर्विधाहारस्तस्य विकारश्चतुर्विधाहारमयम् । **शरीरं** शीर्यत इति शरीरं विनाशि कलेवरम् ॥ १ ॥

अत्रापेक्षितं क्रियापदमाह श्रुतिः—

भवति पञ्चात्मकमिति कस्मात्,

भवति । स्पष्टम् । यस्मादिदमेतादृशं तस्मादस्माज्जुगुप्सा करणीयेति वाक्यशेषः । इदानीं मन्त्रं व्याकर्तुं साक्षेपं मन्त्रपदमादत्ते—**पञ्चात्मकम्** । व्याख्यातम् । **इतिः** प्रतीकार्थः । **कस्मात्**केन कारणेन । पञ्चात्मकशब्दप्रवृत्तावस्ति किंचिन्निमित्तमथ वा डित्थादिवत्परिभाषा निमित्तमित्याक्षेपार्थः । उच्यत इति शेषः ।

यौगिकोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोत्तरमाह—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति ।

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशम् । स्पष्टाः पृथिव्यादयः पञ्चापि पदार्था आरम्भका इति शेषः । **इति** यस्मात्पृथिव्यादय आरम्भकास्तस्मात्पञ्चात्मकमुच्यत इति शेषः ।

इदानीं पृथिव्यादिस्वरूपज्ञानार्थं पृच्छति—

अस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशमिति ।

अस्मिन्प्रत्यक्षे । **पञ्चात्मके** पञ्चभूतात्मके । **शरीर** उक्ते । **का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम्** । अत्र किंशब्दपञ्चकं यथालिङ्गं यथावचनं प्रश्नार्थं व्याख्येयम् । स्पष्टाः पृथिव्यादयः पञ्चापि पदार्थाः । **इति,** अनेन प्रकारेण । प्रश्नम-करोदिति शेषः ।

उत्तरार्थमुक्तमनुवदति—

अस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत्संचरति स वायुर्यत्सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते ।

अस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे । व्याख्यातम् । **यत्**प्रसिद्धम् । **कठिनं** करस्पर्शे निबि-डावयवं च । **सा** वक्ष्यमाणा । **पृथिवी** । स्पष्टम् । **यत्**प्रसिद्धम् । **द्रवं** शिथिलावयवं स्नेहावयववच्च । **तत्**छरीरैकदेशभूतम् । **आपः** । स्पष्टम् । **यत्**प्रसिद्धम् । **उष्ण**मुष्ण-स्पर्शवत् । **तत्**छरीरैकदेशभूतमुक्तम् । **तेजः** । स्पष्टम् । **यत्**प्रसिद्धम् । **संचरति** सम्यक्चलनं करोति । **सः,** वक्ष्यमाणः । **वायुः** । स्पष्टम् । **यत्**प्रसिद्धम् । **सुषिरं** छिद्रवच्छिद्रमित्यर्थः । **तद्**वक्ष्यमाणम् । **आकाशम्** । स्पष्टम् । **इति,** अनेन प्रकारेण । **उच्यते** कथ्यते विद्वद्भिः । इदं पदद्वयं पृथिव्यादिपञ्चकेऽपि संबध्यते ।

इदानीं पृथिव्यादीनां कर्माण्याह—

तत्र पृथिवी नाम धारण आपः पिण्डीकरणे तेजो रूपदर्शने वायुर्व्यूहन आकाशमवकाशप्रदाने पृथक्,

तत्र तेषु पृथिव्यादिषु । **पृथिवी** । स्पष्टम् । **नाम** प्रसिद्धा । **धारणे** पतनप्रति-

बन्धकर्मणि । भवतीत्यत्र वक्ष्यमाणे च वाक्यचतुष्टये शेषोऽवगन्तव्यः । **आपः** । स्पष्टम् । **पिण्डीकरणे** विशिथिलावयवस्य कठिनस्य बन्धनकर्मणि । **तेजः** स्पष्टम् । **रूपदर्शने** रूपस्य शुक्ललोहितकृष्णादेर्दर्शने चक्षुरादीनां साक्षात्कारकरणकर्मणि । **वायुः** । स्पष्टम् । **व्यूहन** इतस्ततो नयनकर्मणि । **आकाशम्** । स्पष्टम् । **अवकाशप्रदाने**ऽवकाशप्रदानकर्मणि । **पृथक्,** पृथिव्यादीनां व्यापारा उक्तेन प्रकारेण विभिन्नाः । अनेन व्यापारकथनेन शरीरस्यापि व्यापारपञ्चकस्योक्तत्वात्पञ्चसु वर्तमानमित्येतदपि व्याख्यातमर्थात् ।

इदानीं पञ्चसु वर्तमानमित्येतदेव व्याख्यातुं विनाऽपि प्रश्नमुत्तरमाह—

चक्षुःश्रोत्रे ।

चक्षुःश्रोत्रे । चक्षू रूपग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रं च शब्दग्राहकम् । इन्द्रियाणां प्राधान्यादेतयोरेवेह ग्रहणेन ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां ग्रहणं सिद्धं भवति ।

इदानीमुपलक्षणन्यायेन केषांचिदिन्द्रियाणां विषयान्व्यापारांश्चाऽऽह—

चक्षुषी रूपे जिह्वोपस्थश्चाऽऽनन्दश्चापाने चोत्सर्गः,

चक्षुषी चक्षुर्गोलकरूपे तदुपलक्षितं चक्षुरिन्द्रियमित्यर्थः । **रूपे** रूपविषये व्यापारं कुरुत इति शेषः । **जिह्वा** रसनेन्द्रियं रसे व्यापारं कुरुत इति शेषः । **उपस्थश्च** प्रजननेन्द्रियमपि । चकारात्पाय्विन्द्रियमपि । **आनन्द** आनन्दहेतुः । **अपाने च,** अपाने कर्मण्यप्यधोनयनरूपे पायुः । **उत्सर्गो** मलमूत्रोत्सर्गहेतुः । चकारादपाने चेत्यत्र पठितादपानोत्सर्गयोरुक्तयोः कर्मणोः समुच्चयः ।

इदानीं प्रसङ्गादन्तरेन्द्रियस्य द्विधाभिन्नस्य कर्माऽऽह—

बुद्ध्या बुध्यति मनसा संकल्पयति वाचा वदति ।

बुद्ध्या निश्चयरूपिण्या । **बुध्यति** बुध्यत इदमित्थमिति निश्चिनोति । **मनसा संकल्पयति** । संकल्पविकल्पात्मकं मन इदं भूयादिति संकल्पं करोति । **वाचा** वागिन्द्रियेण **वदति** वदनव्यवहारं करोति । उपलक्षणमेतत्पद्भ्यां गच्छति पाणिभ्यामादत्ते त्वचा स्पृशति घ्राणेन जिघ्रति श्रोत्रेण शृणोतीत्येतेषामनुक्तानामपि ।

पूर्ववत्पदान्तरमादत्ते व्याकर्तुम्—

षडाश्रयमिति कस्मात्,

षडाश्रयं प्रतीकमिदम् । **इतिः** प्रतीकार्थः । **कस्मात्** । व्याख्यातम् ।

षड्रसलाभादित्युत्तरमाह—

मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान्विन्दते ।

मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान् । कटुर्मरीच्यादेः । मधुरो दुग्धादेः । अम्लो जम्बीरादेः । लवणः सैन्धवादेः । तिक्तो निम्बादेः । कषायो हरीतक्यादेः ।

मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाश्च ते रसाश्च मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसास्तान्विन्दते जीवनकृताहष्टानुसारेण प्राप्नोति ।

इदानीं सप्तधातुमिति पदस्य व्याख्यानार्थं पूर्वपक्षमाह—

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेतीष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्रतिविधाः सप्तविधा भवन्ति ॥ २ ॥

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्च । षड्जादयः सप्तस्वरा मयूरादिजीवयोनयः सामशिक्षागन्धर्वशास्त्रादौ प्रसिद्धास्ते धातुशब्दवाच्या इति केषांचिन्मते तन्मतं तु दुष्टमिति षड्जादीनां सप्तानामनुवादेनैव दर्शितवती चकारात्सप्त लोकाः पातालानि चेत्यादीनि परेषां मतानि सूचितवती । **इति** । अनेन प्रकारेण । **इष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः** । सर्वे हि शब्दाः षड्जादिभिः सप्तभिः स्वरैर्व्याप्ताः सुखकारिणो दुःखकारिणश्चेति द्वेधा भवन्ति तद्द्वैधमुररीकृत्येदं वचनम् । इष्टो मनोनुकूलोऽनिष्टस्तद्विपरीत इष्टानिष्टाश्च ते शब्दसंज्ञाश्चेष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः । **प्रतिविधाः** । विधां विधां प्रकारं प्रति वर्तत इति प्रतिविधाः सर्वप्राणिभेदेषु सुखदुःखकारिण इत्यर्थः । **सप्तविधाः** षड्जादिस्वरसंभेदात्सुखदुःखकारित्वेन द्विविधा अपि स्वरूपेण सप्तप्रकाराः । **भवन्ति** । स्पष्टम् ॥ २ ॥

उपेक्ष्यैतन्मतं मतान्तरमप्येतादृशं वर्णमात्रमेव सप्तधातुशब्दाभिधेयमिति दर्शयति—

शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुरः ।

शुक्लो गोक्षीरवर्णाभः । **रक्तः** प्रवालारुणः । **कृष्णो**ऽञ्जनचयाभः । **धूम्रः** शिखरिशिखरस्थशिखितकेतुसमानवर्णः । **पीतः** कनकसमानवर्णः । **कपिलः** कपिलगोवर्णः । **पाण्डुरः** काश्मीरपाषाणसमानवर्णः । एते सप्त धातुशब्दाभिधेया इति केचन ॥

एतदपि पूर्ववदुपेक्ष्यैव स्वमतं दर्शयितुं पूर्ववत्पक्षान्तरमादत्ते—

सप्तधातुमिति कस्मात्,

सप्तधातुम् । प्रतीकमिदं स्पष्टत्वाच्छ्रुत्या न व्याख्यातमिति व्याख्येयम् । अथवा यथा पञ्चसु वर्तमानमिति पदं विना प्रश्नं व्याख्यातं तद्वत्षड्गुणयोगयुक्तमित्यपि । षट् षड्जाद्या गुणाः शुक्लाद्यास्तेषां योगः संबन्धस्तदुपलम्भ इत्यर्थः । तेन युक्तं संबद्धं षड्गुणयोगयुक्तम् । सममन्यत् । इतिः प्रतीकार्थः । **कस्मात्**केन निमित्तेनोच्यत इति शेषः ।

धातुशब्दस्य त्वगादिद्रव्यवाचित्वात्तत्संबन्धात्सप्तधातुशब्दस्य द्रव्यवाचित्वमुपपादयति—

यथा देवदत्तस्य द्रव्यविषया जायन्ते ।

यथा येन प्रकारेण । **देवदत्तस्य** धातुशब्दधातुप्रत्यया **द्रव्यविषया**स्ताम्रगैरिकादिविषयाः । **जायन्ते** । स्पष्टम् । तद्वदत्रापीति शेषः ।

धातूनां परस्परोपकार्योपकारभावमन्तर्बहिः समानमाह—

परस्पररसः,

परस्पररसः । परस्परं त्रपुसीसादे रजतसुवर्णादिः केनचिदौषधेन संबन्धाद्रसः सारो भवतीति शेषः । एवं रजतसुवर्णादेरपि त्रपुसीसादिः ।

न चात्रान्ययोगादन्यस्य विनाशः शङ्कनीय इत्याह—

गुणत्वात्,

गुणत्वाद्यथा लोके सौशील्यादिगुणसमागमे न पुंसो विनाशस्तद्वत्त्रपुसीसादेः सुवर्णरजतरसो गुणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एवं बाह्येष्वपि फलादिषु कषायाम्लादिभ्यो मधुरादिर्गुडादिभ्यः कषायादिः । तथा चैक एव रसस्तत्परिणामभेदादनेकधा तदेतदभिप्रायेण मधुरादिरसेष्वाह—

षड्विधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्रम् ।

षड्विधो मधुरादिभेदेन षट्प्रकारः । **रसः** प्रत्यहमुपभुज्यमान आपादमस्तकं त्वगाकारेण परिणतः । **रसा**दुक्तात्त्वगाकारेण परिणतात् । **शोणितं** रक्तम् । **शोणिता**दुक्तात् । **मांसं** क्रव्यम् । **मांसा**दुक्तात् । **मेदः** श्वेतः कार्पाससमो मांसपिण्डः । **मेदस** उक्तात् । **अस्थीनि** शरीरशालवंशस्तम्भादिभूतानि प्रसिद्धानि । **अस्थिभ्य** उक्तेभ्यः । **मज्जा** वसन्तकालीनघृताकारमस्थ्नोऽन्तर्गतं मांसम् । **मज्जाया** उक्तायाः । **शुक्रं** शरीरपादपबीजम् । एते सप्त धातवः ।

त्रिमलमित्येतद्व्याकरोति—

शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति ।

शुक्रशोणितसंयोगात् । शुक्रं पुंसो बीजम् । शोणितं योषितः । नारीणां षड्धातव इति केचन स्नायुसहिताः सप्तेत्यपरे शुक्रमेव नारीशरीरस्थं रक्तमिति सप्त धातव इति न्यायविदः । यतोऽव्यक्तौ वृषणावप्यङ्गीक्रियेते तासु तत्र कः प्रद्वेषः शुक्रे । अपि च लोहितमात्रस्य तद्बीजत्वाङ्गीकारे पुंस्येव गर्भः स्यात् । ततो लोहितविशेषोऽङ्गीकरणीयः । तथाच तत्रापि सप्तमो धातुरङ्गीकृत इति । विपक्षे च सप्तधातुमित्यादि बाधकमवगन्तव्यम् । तयोः संयोगोऽदृष्टादिसहकृतः संबन्ध इति त्रयं तस्मा**दावर्त**तेऽमेध्यमूत्रपरिपूर्णां वैतरणीं पूर्वतनूरूपेण परित्यक्तां पुनस्तादृशीमेव नवीनतनुरूपां संसारचक्रे परिवर्तमानो धर्मादिनिमित्तनुत्तः समागच्छति । तदावृत्तिप्रकारमाह । जननीजठरपिठरे मलमूत्रादिदुर्गन्धपूर्णे क्रिमिकोटिकठोरदंष्ट्राकठिने गर्भावरणपटवारुणपाशे भृशं दुःखसहस्रसंतप्तगात्रः परिवर्तते तदेतद्गर्भपदेनोच्यते । गर्भे प्रवेशं कुर्वन्प्रथ-

मतो जन्तुः स्वजनकस्य **हृदि** सर्वगात्रेभ्यो विनिर्गतरेतेरूपेण हृदयकमले **व्यवस्थां** व्यवस्थाविशेषेणावस्थानं **नयति** प्राप्नोति । इदं सामान्यम् ।

इदानीं हृदि व्यवस्थाया अपि प्राप्तिं दर्शयितुमाह—

हृदयेभ्योऽन्तराऽग्निरग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुर्वायुस्थाने हृदयं प्राजापत्यात्क्रमात् ॥ ३ ॥

हृदयेभ्यः । हृदयशब्देन हृदययोग्या जन्तवोऽभिधीयन्ते । तेषु पुराकृतपुण्यपापानुसारेण स्वर्गनरकादिभ्यो यथाशास्त्रं समागतोऽधिष्ठानं करोति तत्र च तेष्वन्नरूपेणावस्थितेषु रेतःसिचाऽद्यमानेषु तेभ्यः । **अन्तरा** रेतःसिग्मध्ये । **अग्निः**, देहान्तःप्रवेशाद्रेतःसिग्जाठरजातवेदसं प्राप्नोति तत्सदृशः संस्तदभिप्रायमिदमग्निः । अनन्तरम**ग्निस्थाने** यावदापाकमग्निसदृशोऽग्निस्थाने स्थित्वाऽनन्तरं **पित्तं** पित्तसदृशः सन्पित्तं प्राप्नोति । अनन्तरं **पित्तस्थाने** पित्तसदृशः सन्पित्तस्थाने कंचित्कालं स्थित्वा **वायु**र्वातरूपं दोषं तत्सदृशः सन्प्राप्नोति । अनन्तरं **वायुस्थाने** वायुसदृशः सन्वायुस्थाने कंचित्कालं स्थित्वा पितुर्योषित्पिशाचीस्मरणदर्शनादिना संक्षुब्धहृदयस्य सर्वगात्रेभ्यः श्लेष्मबहुलरेतसा सार्धं **हृदयं** हृदयपुण्डरीकं प्राप्नोतीति शेषः । एवं पितुर्हृदये स्थित्वा **प्राजापत्यात्**प्रजापतेरयं प्राजापत्यः प्रजाकामेन विधात्राऽनुष्ठितस्तस्मा**त्क्रमा**त्संचरणाद्योषितोऽधोपहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रापि कालविशेषनियममाह—

ऋतुकाले प्रयोग एकरात्रोषितं कलिलं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवत्यर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति मासद्वयेन शिरः कुरुते मासत्रयेण पादप्रदेशो भवत्यथ चतुर्थे मासेऽङ्गुल्यजठरकटिप्रदेशो भवति पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति षष्ठे मासे नासाक्षिणीश्रोत्राणि भवन्ति सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवत्यष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति ।

ऋतुकाले यदा स्वजाया पुष्पवती स्यात्तस्मिन्काले समनन्तरं शुभे दिवस इत्यर्थः । **प्रयोगः** स्वहृदये समागतस्य गर्भस्य प्रकर्षेण योगः स्वभार्यायोनौ प्रक्षेप इत्यर्थः । **एकरात्रोषितं** तद्रेतःसिचा योनौ निषिक्तं रेतः शोणितेन मिलितं गर्भाशयं प्रविष्टमेकेनाहोरात्रेणोषितं निवासं प्राप्तमेकरात्रोषितं सानुशय्यनुशयिकर्मवशाद्भ्रमरुता शोषं नीयमानं गर्भाग्निना च पच्यमानं **कलिलं** पिष्टकमिव नीरे प्रक्षिप्तं बन्धमागच्छद्दर्व्यादौ लग्नं तादृशम् । **भवति** । स्पष्टम् । **सप्तरात्रोषितं** सप्ताहोरात्रोषितं सप्तरात्रोषितम् । **बुद्बुदं** कुक्कुटाण्डाकारं बुद्बुदवदृढावयवम् । **भवति** । स्पष्टम् । **अर्धमासाभ्यन्तरेण** । पक्षस्य मध्ये **पिण्डो** दृढावयवो बिल्वाकारो गोलको **भवति** । **मासाभ्यन्तरेण** । स्पष्टम् ।

कठिनो नारिकेलान्तर्गोलकवद्भवति । **मासद्वयेन** । स्पष्टम् । गोलकभावात्प्रच्युतश्चतुरस्रो मांसपिण्डः **शिरो** मस्तकं **कुरुते** । **मासत्रयेण** । स्पष्टम् । **पादप्रदेशः,** अधःकोणद्वयाच्चरणद्वयप्रदेशो दण्डाकारः । **भवति** । स्पष्टम् । ऊर्ध्वकोणद्वयात्पादप्रदेशवद्धस्तप्रदेशोऽपि भवतीत्यनुक्तमपि द्रष्टव्यम् । **अथ** चतुःशाखे चतुरस्रमस्तकशिखरमांसपिण्डे व्यवस्थिते तदनन्तरं **चतुर्थे मासे** । स्पष्टम् । **अङ्गुल्यजठरकटिप्रदेशः,** अङ्गुलीनामयमङ्गुल्यो हस्तपादतलप्रदेश इत्यर्थः । जठरमुदरं यद्यपि पूर्वमप्यन्तराधिविद्यते तथाऽपि चतुर्थे मासे सुषिरबाहुल्यं भवतीत्येतदभिप्रायं जठरवचनम् । कटिप्रदेशः पादमूलयोरुन्नतौ मांसपिण्डौ जठरसंगतौ । अङ्गुल्यजठरकटीनां प्रदेशः स्थानविशेषो **भवति** । **पञ्चमे मासे** । स्पष्टम् । **पृष्ठवंशः** शरीरशालायाः पृष्ठवंशे स्थितः पायुप्रदेशमारभ्याऽऽगलं दण्डायमानो वंशवदस्थिपृष्ठवंशो **भवति** । **षष्ठे मासे** । स्पष्टम् । **नासाक्षिणीश्रोत्राणि** नासा नासापुटद्वयम् । अक्षिणी चक्षुर्गोलके । अत्र समासमध्ये विभक्तेरलोपश्छान्दसः । श्रोत्रे कर्णविवरे नासा चाक्षिणी च श्रोत्रे च नासाक्षिणीश्रोत्राणि । उपलक्षणमिदमास्यपायुशिश्नानाभ्यादिविवराणामन्येन्द्रियाधिष्ठानानां च । **भवन्ति** । **सप्तमे मासे** । स्पष्टम् । **जीवेन** प्राणधारकेण । **संयुक्तः** संबद्धः सुखदुःखाभिज्ञ इत्यर्थः । **भवति** । **अष्टमे मासे** । स्पष्टम् । **सर्वसंपूर्णः** सर्वैरङ्गैरुपाङ्गैः साधिष्ठानैरिन्द्रियैश्च महाराज इव प्रकृतिभिः सम्यक्पूर्णः संभृतः । **भवति** । स्पष्टम् ।

द्वियोनिमित्येतद्व्याकरोति—

पितू रेतोतिरिक्तात्पुरुषो भवति ।

पितुर्जनकस्य । **रेतोतिरिक्ता**द्रेतोतिरेकाद्रेतआधिक्यात् । **पुरुषो भवति** । स्पष्टम् ।

यथा पितू रेतोतिरेकात्पुंगर्भस्तथा मातुर्वीर्याधिक्यात्स्त्रीगर्भ इत्याह—

मातू रेतोतिरिक्तात्स्त्रियो भवन्ति,

मातू रेतोतिरिक्ताज्जनन्या वीर्यातिरेकात् । **स्त्रियो** योषितो **भवन्ति** ।

उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति ।

उभयोर्मातापित्रोर्**बीजतुल्यत्वा**द्वीर्यसाम्या**न्नपुंसको** गर्भः स्त्रीपुंसलिङ्गशून्यः । **भवति** । स्पष्टम् ।

व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति,

व्याकुलितमनसः कुतश्चिन्निमित्तात्कलुषीकृतान्तःकरणान्मातापित्रोरन्यतरस्माद्नुभाभ्यां वा । **अन्धा** रूपसाक्षात्कारकरणशून्याः । **खञ्जा** वामदक्षिणयोरन्यतरपादहीनाः । **कुब्जा** वक्रीभूतशरीराः पृष्ठवंशविधृतमांसास्थिलिङ्गाः । **वामनाः,** अल्प-

करचरणा अदीर्घशरीराः । **भवन्ति** जायन्ते । उपलक्षणमेतत्पङ्गुकुणिकाणबधिरादीनाम् ।

इदानीं युग्माद्युत्पत्तौ निमित्तमाह—

अन्योन्यवायुपरिपीडितानां शुक्रद्वैधे स्त्रिया योन्या युग्मा जायन्ते ।

अन्योन्यवायुपरिपीडितानां स्त्रीपुंसवीर्याणां परस्परापानवायुपरिपीडितानां **शुक्रद्वैधे** शुक्रद्वयत्वादेः । **स्त्रिया योन्या** नार्या गुह्येन्द्रियात् । **युग्माः** स्त्रीपुंसद्वयरूपाः पुरुषद्वयरूपा वा प्रजाः । **जायन्ते** । स्पष्टम् ।

इदानीं जातस्य गर्भस्य पञ्चात्मकं शरीरं भवतीत्याह—

पञ्चात्मकसमर्थः पञ्चात्मकेन चेतसाऽधिगन्धनसश्च
ज्ञानाद्ध्यानादक्षरमोंकारं चिन्तयति तदेतदेकाक्षरं ज्ञात्वा ।

पञ्चात्मकसमर्थः । जातो बालः पृथिव्यादिपञ्चभूतशरीरो विषयादानसमर्थश्च पञ्चात्मकसमर्थः **पञ्चात्मकेन** पृथिव्यादिभूतपञ्चकविकारेण भूतपञ्चकविकारत्वं मनसः शब्दादिपञ्चकग्राहकत्वात् । अन्यथा शब्दाद्यन्यतमग्राहकत्वं श्रोत्रादिवत्स्यात् । **चेतसा**ऽन्तःकरणेन । समर्थ इति समस्तं विच्छिद्यानुषञ्जनीयम् । न केवलं पञ्चात्मकः पञ्चात्मकेन चेतसा समर्थः किं **त्वधिगन्धनसश्चा**धिगन्धनासश्च गन्धमधिकृत्य नासिका यस्यासावधिगन्धना अधिगन्धना एवाधिगन्धनसः । चकारादधिरूपचक्षुरित्यादि । सर्वैरिन्द्रियैः सर्वविषयग्रहणसमर्थ इत्यर्थः । स चागण्यपुण्यपुञ्जवशात्कथंचिदुत्पन्नवैराग्यो **ज्ञाना**च्छास्त्रत ओंकारावबोधात् । ध्यानादोंकारोऽहमस्मीतिबोधसंततिरूपात्स्वाधीनान्तःकरणः । **अक्षरं** विनाशरहितं व्याप्तिमन्तमानन्दात्मानं स्वाभिन्नम् । **ओंकार**मोंकाराभिधेयम् । **चिन्तयति** विजातीयप्रत्ययशून्यसजातीयप्रत्ययप्रवाहं करोति सर्वतस्तमेवावगच्छतीत्यर्थः । **तत्**परोक्षं शास्त्रप्रसिद्धम् । **एतत्**प्रत्यक्षम् । **एकाक्षर**मोंकाररूपमेकाक्षरम् । **ज्ञात्वा** सर्वभेदशून्यमात्मरूपेण साक्षात्कृत्य मुक्तो भवतीति शेषः । तस्मात्कष्टतममपि शरीरकं बुद्धिमतः परमपुरुषार्थकारणमित्यभिप्रायः ।

अपिचेदं शरीरकं चतुर्विंशतितत्त्वरूपमवगतमहं ब्रह्मास्मीतिबोधकारणं भवतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—

अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनाम् ।

अष्टावष्टसंख्याकाः । **प्रकृतयः** प्रकृतिशब्दवाच्या भूम्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहंकाराः । **षोडश** षोडशसंख्याका **विकारा** विकारशब्दाभिधेया दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चित्तं चेति । **शरीरे** विनाशिनि चतुर्विधाहारविकारे । तिष्ठन्तीति शेषः । **तस्यै**वाष्टमे मासि संपूर्णावयवस्य गर्भस्य योनियन्त्राद्बहिस्थितस्यान्तर्गतस्य वा नत्वन्यस्य कलिलत्वाद्यवस्थस्य । **देहिनां** देहिनः ।

इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवाऽऽह—

अथ नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति पूर्वजातीः स्मरति कृताकृतं च कर्म भवति ।

अथावयवसंपूर्त्यनन्तरम् । **नवमे मासि** । स्पष्टम् । **सर्वलक्षणसंपूर्णः** सर्वैर्लक्षणैर्वाक्कायमानसैः संपूर्णः परिपूर्णो ध्यानारूढ इव योगी । **भवति** । स्पष्टम् । **पूर्वजाती**रनादौ संसारे पूर्वगृहीतश्वशूकरक्रिमिकीटदेवमनुष्यादिशरीरजातीः । **स्मरत्य**हं श्वा सूकरो मनुष्योऽभूवमित्याद्यनन्तानि जन्मानि स्वानुभूतचराणि स्मरति । **कृताकृतं च कर्म** कृतं सुकृतमकृतं दुष्कृतम् । कृतं चाकृतं च कृताकृतम् । कर्म व्यापाररूपम् । चकारः स्मरतीतिपदसंबन्धार्थः । **भवति** कृताकृतकर्मस्मरणेन संतप्तगात्रो भवति ।

उत्तमे जन्मनि सुकृतं कृतं मया कष्टे तस्मिञ्जन्मनि कष्टं कृतं मयेत्यादिस्मरणेनैव कथं दुःखमित्यत आह—

शुभाशुभं च विदन्ति ॥ ४ ॥

शुभाशुभं च शुभं पुण्यकर्मणः फलमशुभं पाप्मनः कर्मणः फलं दुःखम् । शुभं चाशुभं च शुभाशुभं चकारात्तत्साधनमप्याह । क्रिम्यादिकं कर्मफलावस्थं **विदन्ति** विन्दते सुखदुःखसाक्षात्कारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वजातीः स्मरतीति यदुक्तं तदेतद्विवृणोति—

नानायोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥ ५ ॥

नानायोनिसहस्राणि । स्पष्टम् । **दृष्ट्वा चैव**, अनन्तानि स्तम्बादीनि ब्रह्मान्तानि शरीराणि प्राप्यैव । चकारात्तद्ग्रहणपुण्यपापादिकमपि संप्राप्यैव । वस्तुतोऽसङ्गोदासीनस्य पुरुषस्य शरीरसंबन्धाभावात्तद्दर्शनमेव शरीरग्रहणमिति मन्वाना दृष्ट्वा चैवेत्याह श्रुतिः । **ततो** नानायोनिसहस्रप्राप्तेरनन्तरम् । कासुचित्सर्पदैवादियोनिषु प्रथमत एव । **मया** तत्तद्योनियन्त्राद्विनिर्गतेन । **आहारा** आहार्यन्त इति क्षुन्निवारकाः स्थावरजङ्गमांसभेदाः । **विविधा** मण्डूकचक्रकाद्याश्चतुर्विधा इत्यर्थः । **भुक्ता** भक्षिताः । पशुमनुष्यादिशरीरेषु योनियन्त्रविनिर्गमनानन्तरं प्रथमतः शुनीशूकरीचण्डाल्यादीनां **पीताश्च विविधाः स्तनाः**, अङ्गुलीपर्वाङ्गुल्यमेध्यपिण्डाद्याकारविचित्राः स्तनाः स्तनेऽहं मुखं प्रक्षिप्य पयः पूयास्राविण आस्वादिताः । चकाराल्लेह्यपेयचोष्यभोज्यरूपामेध्यमूत्रपारिपाकाः स्थावरजङ्गमलोहितमांसादिरूपा आहारा विविधा भुक्ताः ॥ ५ ॥

न चात्र जनिर्वा मरणं वा प्रतीकार इत्याह—

जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ।

जातस्यैव स्वीकृतमनुष्यादिशरीरस्यैव । **मृतस्यैव** परित्यक्तमनुष्यादिशरीरस्यैव । **जन्म चैव पुनः पुनः** । भूयो भूयो जन्मैव चकारान्मरणमपि । अयमर्थः । जातस्य मरणमवश्यं भावि मृतस्य जन्मापि ततो न जननेन नापि मरणेन संसारनिवृत्तिरिति ।

एवं चिन्तयन्भृशमुद्विग्न आह—

अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ ६ ॥

अहो खिन्नस्याऽऽत्मनः परस्य चासंबोधनमथवा निरुपायत्वावलोकनात्सखेदाश्चर्यार्थता । **दुःखोदधौ** यथा जलधौ दशसु दिक्षु मध्ये च जलमेव तद्वत्संसारोदधौ दुःखमेव ततोऽयं दुःखोदधिस्तस्मिन् । **मग्नो** यथा नौनिमज्जने नौस्थो निरुपायो जनो जलधौ मज्जति तद्वच्छरीरेन्द्रियादीनां मज्जने दुःखोदधावुपायशून्योऽहमपि मग्नः । वेदाचार्यदृष्टिमन्तरेण पुरुषाकाररूपामस्य दुःखोदधिनिमज्जनस्य **न पश्यामि प्रतिक्रियाम्** । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि सांख्यं योगं वा समाश्रये ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ७ ॥

यतोऽस्य दुःखोदधेर्वेदाचार्यदृष्टिप्रतीकारः स च पूर्वं जानताऽपि न कृतस्तत इतःपरं **यदि** संभावनार्थः । प्रायेणास्माद्योनियन्त्रान्मत्प्राणनिर्गमो दुर्लभोऽद्य कथंचि**द्योन्यां** योनाववस्थितमात्मानं केनचिददृष्टेन **प्रमुञ्चामि** योनेर्बहिर्निर्गच्छामीत्यर्थः । **सांख्यं** सम्यगात्मैक्यप्रथमकथनपरं ज्ञानं यस्मिन्वेदान्तशास्त्र ऐक्यप्रकाशरूपं वा तत्सांख्यम् । **योगं वा** ब्रह्मात्मैक्यावगतिप्राप्त्युपायभूतं विविधवैदिककर्मरूपम् । वाशब्द उभयोरप्युपायोपेयत्वेन समुच्चयार्थः । **समाश्रये** सम्यगात्मसाक्षात्कारपर्यन्तमाश्रयणं कुर्वे । **अशुभक्षयकर्तार**मिदं योगस्य विशेषणम् । पापक्षयकारिणम् । **फलमुक्तिप्रदायिनम**शुभक्षये फलं सांख्यज्ञानमात्मसाक्षात्कारशिरस्कं ततो विमुक्तिरविद्यातत्कार्येभ्यो विमोक्ष एवं फलमुक्त्योः प्रदायी तं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ७ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ८ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि । व्याख्यातम् । तं सर्वशास्त्रप्रसिद्धम् । **प्रपद्ये**ऽयमहमस्मीतिभावेन शरणं गच्छामि । **महेश्वरम**भ्यधिकनियन्तारं पिनाकपाणिमुमापतिम् । महेश्वरस्य विशेषणम् । **अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम्** । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये भगवन्तं नारायणं देवम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥ ९ ॥

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये । व्याख्यातम् । **भगवन्तं** समग्रधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययशःश्रीमन्तम् । **नारायणं** जलशायिनं सर्वजीवबिम्बमविद्यादिदोषवर्जितमानन्दा-

त्मानं शेषपर्यङ्कस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् । **देवं** द्योतनात्मकं नारायणस्य विशेषणम् । **अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम्** । व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

इदानीं सङ्ग्रामकत्थनधूर्तभटसहस्रप्रलुब्धकृतबलवद्वैरस्तेन निगृहीतो भूप इवैकाकी गर्भे शोचति—

यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभोगिनः ॥ १० ॥

यत्प्रसिद्धम् । **मया** मूढेन मदीयोऽयमित्यभिमानिना । **परिजनस्य** देहपितृमातृकलत्रपुत्रभृत्यादेः । **अर्थे** प्रयोजने । **कृतं कर्म शुभाशुभम्** । स्पष्टम् । **एकाकी,** एक एव । **तेन** परिजनरक्षणार्थं शुभाशुभकरणेन । **दह्यामि** दह्ये । **गता** विकत्थना इव भटा रणाङ्गणेऽपगताः । **ते** देहपित्रादयोऽस्मदीयत्वेन गृहीताः । **फलभोगिनः** सुखभोगिनः ॥ १० ॥

इदानीं श्रुतिराह—

जन्तुः स्त्रीयोनिशतं योनिद्वारि संप्राप्ते यन्त्रेणाऽऽपीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्य तदा न स्मरति,

जन्तुर्जननधर्मा नवमे मासि दशमे वा । **स्त्रीयोनिशतं** योषिदपानपन्नगफूत्कारभीषणस्थानशतमुक्तं चिन्तावृतः प्राप्नोत्युक्तेन प्रकारेणेति शेषः । एवं चिन्तयन्प्रबलैः सूतिमारुतैः प्रपीडितगात्रोऽवाङ्मुखो व्याकुलीकृतान्तःकरणो जन्मनि मातुर्जठरपिठरान्निर्गमनावसरे योनिद्वारमागच्छति । ततो **योनिद्वारि** योनिमार्गे स्वदेहोच्छ्रितगुणलूने **संप्राप्ते** संप्राप्तो जन्तुः । **यन्त्रेण**तरेतरपिनद्धालपद्वारक्रकचद्वयसंनिभेना**ऽऽपीड्यमानो** लोहसूचीसहस्रैः संविध्यमान इव सर्वरोमकूपेषु **महता**ऽनुपमेन मरणशतादप्यधिकेन **दुःखेन** प्रतिकूलवेदनीयेन समानदुःखां जननीं कुर्वञ्जायत इति शेषः । **जातमात्रस्तु** जातमात्र एव । **वैष्णवेन वायुना** योनियन्त्रबहिःसंचारिणा पारमेश्वरेण पवनेनातीवाज्ञानकरणेन **संस्पृश्य** संस्पृष्टो भूमावुत्तानशायी योनियन्त्रविनिर्गमनपीडया विगतज्ञानचेष्टो मूर्छितो यदा **तदा** तस्मिन्काले **न स्मरति** स्वेन गर्भे चिन्त्यमानं गर्भे च स्थानं योनियन्त्रविनिर्गमनादिकं च समनन्तरमनुभूतमप्यौषधादिप्रयोगेणेव भ्रान्तो न स्मरति ।

यन्न स्मरति तदाह—

जन्ममरणं न च कर्म शुभाशुभम् ॥ ११ ॥

जन्ममरणम् । स्पष्टम् । **न च कर्म शुभाशुभम्** । चकारः स्मरतीत्यनुवृत्त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

गर्भस्य पूर्वजातिस्मरणावसर आहारा विविधा भुक्ता इत्युक्तं तेन चतुर्विधाहारमय-

मित्यर्थोव्याख्यातम् । आहारस्य चातुर्विध्यं कोष्ठाग्निव्याख्यानावसरे वक्ष्यति । ततः शरीरमित्येतद्व्याकर्तव्यमवशिष्यते तदेतद्व्याकर्तुं पृच्छति—

शरीरमिति कस्मात्,

शरीरमिति कस्मात् । स्पष्टम् । उच्यत इति शेषः ।

अग्नित्रयशिखाभिः शीर्यमाणत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह—

ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति तत्र कोष्ठाग्निर्नाम ।

ज्ञानाग्निः । तत्र त्रीणि स्थानानीत्यादिनोच्यमानं मानं ज्ञानं तदेव ब्रह्मज्ञानोत्पादेन देहस्य सकारणस्य विनाशकत्वादग्निरिव ज्ञानाग्निः । **दर्शनाग्निर्दर्शनं** विषयज्ञानं तदेव विषयप्राप्त्यप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ कुर्वच्छरीरस्याग्निरिव संतापकं दर्शनाग्निः । **कोष्ठाग्निर्जा**ठराग्निश्चतुर्विधाहारपाचकः प्रसिद्धः कलेवरविनाशहेतुः क्षुत्पिपासाकारी । **इति,** अनेन प्रकारेण त्रिविधेनाग्निना विनाश्यत्वाच्छरीरमित्युच्यत इति शेषः । **तत्र** तेषु त्रिष्वग्निषु मध्ये । **कोष्ठाग्निः** । व्याख्यातम् । **नाम** प्रसिद्धः ।

प्रसिद्धिमाह—

अशितपीतलेह्यचोष्यं पचतीति ।

अशितपीतलेह्यचोष्यम् । अशितं भोज्यमानलड्डुकादि । **पीतं** दुग्धनीरादि । **लेह्यं** दधिद्रवप्रचुरगुडमध्वादि । **चोष्यं** चूतफलरसाद्यशितपीतलेह्यचोष्यम् । अशितं पीतं चतुर्विधमन्नं नीरं चेत्यर्थः । **पचति** पाकं करोति । **इति,** अनेन प्रकारेण नामेत्यन्वयः ।

इदानीं दर्शनाग्निमाह—

रूपादीनां दर्शनं करोति यस्तत्र त्रीणि स्थानानि भवन्ति हृदये दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यं मुखादाहवनीयं यजमानाय बुद्धिः पत्नीं निधाय दीक्षां संतोषं बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि शिरः कपालं केशा दर्भा मुखमन्तर्वेदिः ।

रूपादीनां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां **दर्शनं** साक्षात्कारं **करोति** स्पष्टम् । **यो** दर्शनाग्निरिति शेषः । **तत्र** तेष्वग्निषु मध्ये ज्ञानाग्निः कथ्यत इति शेषः । **त्रीणि स्थानानि भवन्ति** । स्पष्टम् । ज्ञानाग्निरिति शेषः । **हृदये** हृदयकमले । **दक्षिणाग्नि**र्दक्षिणाग्निमग्निविशेषम् । **उदरे** जठरे । **गार्हपत्यं** गार्हपत्याभिधमग्निम् । **मुखात्,** मुखे । **आहवनीय**माहवनीयाभिधमग्निं **यजमानाय** ज्ञानाग्नेर्ज्ञातुर्यजमानत्वेन कल्पितस्यार्थे । **बुद्धिर्बु**द्धिम् । **पत्नीं** यागगृहकारिणीं **निधाय** स्थापयित्वा । हृदयादिषु दक्षिणाग्न्यादीन्परिकल्प्याऽऽत्मानं यजमानं बुद्धिं च स्वपत्नीं वक्ष्यमाणं च यथायोगं चिन्तयेदित्यर्थः । **दीक्षां संतोषं** दक्षिाऽध्वर्युणा क्रियमाणः संस्कारो यज्ञप्रवृत्तिहेतुः ।

स्पष्टमन्यत् । **बुद्धीन्द्रियाणि** चक्षुरादीनि पञ्च । **यज्ञपात्राणि** चमसोलूखलादीनि । **शिरो** मस्तकं **कपालं** पुरोडाशार्थमग्नौ प्रक्षिप्यमाणमेकमनेकं वा कपालम् । **केशाः** केशान्मूर्धजान्सलोमान् । **दर्भा** दर्भान् । **मुखमास्यम्** । **अन्तर्वेदिः**, अग्नित्रयमध्यप्रदेशं निम्नम् । एतानि यथावचनं विचिन्तयेत् । वक्ष्यमाणान्यपि यज्ञोपकरणत्वेन सामान्येन चिन्तनीयानि ।

स्वभावतश्च ज्ञायमानानि योगोपयुक्तान्यतस्तान्याह—

षोडश पार्श्वदन्तपटलान्यष्टोत्तरं मर्मशतमशीतिसंधिशतं नवस्नायुशतमष्टसहस्रो रोमकोट्यो हृदयपलान्यष्टौ द्वादशपलानि जिह्वा पित्तप्रस्थं कफस्याऽऽढकं शुक्लं कुडवं मेदःप्रस्थौ ।

षोडश षोडशसंख्याकानि । **पार्श्वदन्तपटलानि**, एकत्र पार्श्वास्थीन्येकत्र दन्तास्त एव पटलानि । **अष्टोत्तरं मर्मशतम्**, अष्टाधिकं शतं मर्माणि जीवस्थानानि वैद्यशास्त्रादौ प्रसिद्धानि हस्तयोः पादयोश्चाशीतिः शेषे चाष्टाविंशतिः । **अशीतिसंधिशतम्**, अशीत्यधिकं शतं संधीनां हस्तपादाङ्गुलीष्वशीतिः शेषगात्रे शतमेतदपि वैद्यशास्त्रादौ प्रसिद्धम् । **नवस्नायुशतं** नवशतं नाडीनां सुषुम्नाव्यतिरिक्तानां शतसंख्यानां नाडीनां प्रत्येकं नवधा प्रधानभेदान्नवशतं नाडीनां भवति । तदेतदुक्तं नवस्नायुशतम् । **अष्टसहस्रो रोमकोट्यः**, रोम्णामष्टसहस्रकोट्यो यद्यपि कोटित्रयं सार्धं रोम्णां प्रसिद्धं तथाऽपि तद्रोमकूपविवराभिप्रायम् । इदं तु रोमकूपे रोमकूपे पञ्चषाणां द्वित्राणां वा रोम्णामुपलम्भादनन्तरोमाभिप्रायमवगन्तव्यम् । अथवा शरीरेऽस्मिन्प्रधानानि रोमाण्यष्टाधिकं सहस्रं कोटिश्चेति । तदेतदुच्यतेऽष्टसहस्रो रोमकोट्यः । **हृदयपलानि** हृदयपद्ममांसस्य पलानि षोडशनिष्कं पलं तानि । **अष्टावष्टसंख्याकानि** । **द्वादशपलानि जिह्वा** । स्पष्टम् । **पित्तप्रस्थं** पुरुषाहारपरिमितं पित्तम् । **कफस्य** श्लेष्मण **आढकं** प्रस्थचतुष्टयपरिमाणमाढकम् । **शुक्लं कुडवं** शुक्लस्य वीर्यस्य कुडवं प्रस्थचतुर्थांशः । **मेदःप्रस्थौ** । मेदसो नीरक्तस्य मांसस्य प्रस्थौ मेदःप्रस्थौ ।

प्रस्थाविति यदुक्तं तदेतद्विवृणोति—

द्वावनियतं मूत्रपुरीषयोः ।

द्वौ, उभौ । **अनियतं मूत्रपुरीषयोः** । अनियतं मूत्रपुरीषयोः प्रसिद्धयोः परिमाणमिति वक्ष्यमाणेनानुषङ्गाद्व्याख्येयम् ।

तत्र हेतुमाह—

अहरहः पानपरिमाणम् ।

अहरहः पानपरिमाणं नित्यं नित्यं पानस्य नीरादेः पीतस्य । उपलक्षणमेतदशि-

तस्यापि । परिमाणं पानपरिमाणम् । अशितपीतपरिमाणं मूत्रपुरीषं ततोऽनियतपरिमाणमित्यर्थः ।

इदानीमस्य शास्त्रस्य मलमूत्रादिपरिमाणाभिधायित्वेनानादेयत्वं प्राप्तं वारयति—

पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तम् ॥ १२ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः० । सह नाविति शान्तिः ।

इति *गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

पैप्पलादं पिप्पलादेन स्वशिष्यान्मोक्षकामिनः प्रत्युक्तं पैप्पलादम् । **मोक्षशास्त्रं** मोक्षस्याविद्यादिनिवृत्तिरूपस्य हितस्य शासनान्मोक्षशास्त्रम् । **परिसमाप्तं** सर्वतः समाप्तिं गतम् । **पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तम्** । व्याख्यातम् । वाक्याभ्यास उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतिर्गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १९ ॥

---

* अस्या अमृतगर्भोपनिषदित्यपि नाम ।